

Розділ VI.

НОМЕНКЛАТУРНИЙ ПРАЦІВНИК: ПРИВІЛЕЇ ТА РЕПРЕСІЇ

1. Партійно-радянська номенклатура УСРР в добу сталінського комуністичного штурму 1929–1933 рр.

Щоб здійснити таку масштабну акцію, як створення колгоспної системи, московський компартійний центр повинен був спертися на цілком слухняний апарат влади. Керівництво УСРР (генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, голова Раднаркому В. Чубар, голова ВУЦВК Г. Петровський), що цілковито стало на бік Й. Сталіна у боротьбі з «правими», не викликало на рубежі 20–30-х років особливого занепокоєння генсека ЦК ВКП(б). Для проведення насильницької колективізації українського села Москва потребувала згоди низового керівництва. Досягнути бажаного можна було за допомогою перевіреного інструмента — оголошення чистки партійних лав. Партійні чистки напередодні масштабних експериментів були більшовицькою традицією, започаткованою Леніним.

Чистка 1929–1930 рр., коли з лав КП(б)У в 34 округах УСРР було виключено 13 тис. комуністів та кандидатів¹, мала на меті показове покарання тих, хто не надто перейнявся виконанням партійного курсу на форсовану колективізацію. Нова чистка, що розпочалася в УСРР восени 1932 р. з вибіркової чистки низових організацій окремих українських округів, мала продовжити розпочате і «вичистити» з КП(б)У не лише прихованих симпатиків «правого ухилу» та противників примусової колективізації, але й тих функціонерів, які на практиці незадовільно втілювали в життя політику хлібозаготівель.

Досвід партійних чисток показав, що вони здатні тримати в постійній напрузі не лише рядових партійців, а й верхівку партії. Коли 1932 р. Москва вже вкотре спустила УСРР черговий надвисокий хлібозаготівельний план, то зіткнулася лише з нерішучими спробами республіканського керівництва відкорегувати його в бік зменшення. Однак навіть ці спроби, як засвідчує, зокрема, стенограма III Всеукраїнської партійної конференції, що проходила в липні 1932 р., одразу ж наразилися на безкомпромісну відповідь голови радянського уряду В. Молотова, який заявив: «не буде поступок чи хитань у питанні виконання завдання, поставленого партією та радянським урядом»². Присутність Молотова і секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича в Харкові на партконференції не була випадковою: Сталін надіслав їх туди для того, щоб вони нагадали українському керівництву, що 1931 р. республіка не виконала плану хлібозаготівель і ще одного такого «провалу» Кремль не допустить.

Така позиція центру засвідчила зміну ставлення Сталіна до України. Зміцнивши своє становище в ЦК ВКП(б), він вже не потребував підтримки української партійної організації у внутрішньопартійній боротьбі. Ймовірно, що саме влітку 1932 р. генсек прийняв рішення підсилити вплив центру в республіці шляхом корінного оновлення апарату КП(б)У знизу доверху.

Переконавшись, що плани хлібозаготівель не буде виконано, Сталін 22 жовтня 1932 р. створив надзвичайну комісію на чолі з Молотовим. Комісія,

до складу якої входили також Калманович, Саркіс, Маркевич і Кренцель, ініціювала масові репресії проти колгоспного, партійного та радянського активу, рядових селян. Про методи роботи комісії Молотова писав у листі Сталіну від 17 грудня 1932 р. комсомолец Новицький: «Він (т. Молотов) жахав робітників району, ті в свою чергу жахали місцевих працівників, а місцеві жахали колгоспи і особливо індивідуалів»³.

«Жахали» й раніше. Зокрема, в 1931 р. за наслідками хлібозаготівельної кампанії в Україні було сфабриковано так звану «драбівську справу» — показовий процес, наслідком якого стали розпуск бюро райкому, президій контрольної комісії та райвиконкому, арешт голів райвиконкому, контрольної комісії та профради і виключення з партії секретаря Драбівського райкому КП(б)У⁴. А восени 1932 р. українські керівники за вказівкою центру вдалися до масових радикальних репресивних заходів. 6 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало обкомам «для докорінного покращення керівництва судовими репресіями» утворити в областях комісії — так звані «четвірки» у складі першого секретаря обкому, голови обласної контрольної комісії, начальника обласного відділу ДПУ і обласного прокурора. На особливому обліку перебували справи, заведені на комуністів⁵.

14 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР ухвалили постанову, в якій зазначалось, що найбільшими ворогами партії, робітничого класу і колгоспного селянства є «саботажники з партквитком у кишені». «По відношенню до цих переродженців і ворогів Радянської влади і колгоспів, які все ще мають у кишені партквиток, — вказувалося далі в постанові, — ЦК і РНК зобов'язують застосовувати суворі репресії, осуд на 5–10 років, ув'язнення в концтабір, а при певних умовах — розстріл»⁶. Так були «узаконені» репресії проти колгоспного та районного керівництва, яке могло чинити опір проведенню хлібозаготівель.

На виконання цієї партійної директиви в УСРР за «потурання куркульському саботажу» було заарештовано й засуджено тисячі голів, членів правлінь колгоспів, спеціалістів, партійних і радянських працівників. Судові справи були заведені на керівників Оріхівського, Балаклійського, Носівського, Кобеляцького та Великобукринського районів.

Найгучнішою з-поміж інших стала оріхівська справа, ініційована Сталіним на підставі повідомлень ДПУ про «саботажницькі настрої» серед керівників Оріхівського району на Дніпропетровщині. 7 грудня 1932 р. Сталін дав вказівку, а ЦК ВКП(б) надіслав усім парторганізаціям циркуляр, в якому керівники Оріхівського району оголошувалися «обманщиками і шахраями, які приховано проводять куркульську політику під гаслом своєї згоди з генеральною лінією партії». Тому документ рекомендував «негайно заарештувати і нагородити їх по заслугах, тобто дати їм від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному»⁷. Фальсифікація «оріхівської справи» була безпосередньою реакцією не тільки на лист Сталіна, але й на постанову політбюро ЦК КП(б)У від 29 листопада 1932 р., яка пропонувала поєднувати репресії з організаційно-політичною роботою. Отже, «оріхівська справа» від самого початку носила замовний характер, а її головною метою було показати керівництву на місцях, що слід очікувати тим, хто недостатньо ретельно виконує державні плани.

Одночасно із залякуванням низового активу центр проводив курс на «зміцнення» вищої ланки КП(б)У за рахунок сталінських висуванців, які від імені генсека не лише керували ходом хлібозаготівель, а й, по суті, перебравли на себе керівництво республікою. Перші емісари Сталіна — заступник голови ОДПУ СРСР І. Акулов і «герой» колективізації на Волзі відомий партфункціонер М. Хатаєвич прибули в Україну в жовтні 1932 р., тобто тоді, коли Москва остаточно переконалась, що без додаткового тиску з її боку українські селяни зерно не віддадуть. Призначенці, які очолили, відповідно, Донбаський та Дніпропетровський обкоми КП(б)У, мали продемонструвати керівній ланці номенклатури республіки, як виконувати партійні директиви. Ці призначення, а особливо повернення в Україну в січні 1933 р. П. Постишева, означали, що Москва ні на крок не відступить від своїх планів форсованої колективізації українського села за допомогою терору голодом.

Спочатку Хатаєвич, а згодом Постишев, надіслані для заміщення посади другого секретаря ЦК КП(б)У, були, фактично, наглядачами Кремля не лише над хлібозаготівлями, а й над верхівкою КП(б)У. Найважливіші рішення, відзви та директиви щодо хлібозаготівельної кампанії від жовтня 1932 р. підписувалися Хатаєвичем, а після 29 січня 1933 р. — Постишевим, який отримав від Сталіна необмежені права. В Україну повернувся й В. Балицький, щоб очолити ДПУ УСРР і разом з П. Постишевим — чистку чотирьох обласних організацій КП(б)У — Вінницької, Донецької, Київської та Одеської. Внаслідок «кадрової роботи» сталінських призначенців за 10 місяців 1933 р. в УСРР було замінено 236 секретарів райкомів і 240 голів райвиконкомів⁸. Один лише М. Хатаєвич, прибувши до Дніпропетровська в лютому 1933 р., протягом місяця замінив 16 секретарів райкомів і 10 голів райвиконкомів⁹.

Налякане репресіями місцеве партійно — радянське керівництво республіки, попри те, що зведення ГПУ УСРР рясніли повідомленнями про тисячі голодних смертей селян, тривалий час уперто робило вигляд, що нічого надзвичайного в українському селі не відбувається. Так, 9 лютого 1933 р. завідувач інформсектору організаційно-інструкторського відділу (оргінстру) ЦК КП(б)У Стасюк надіслав для ознайомлення членам та кандидатам в члени політбюро ЦК КП(б)У довідку «Про так званий удаваний голод з метою боротьби проти хлібозаготівель», в якій спотворив і тенденційно подав факти про голод. Він наголошував, що в республіці зафіксовані лише «деякі випадки виснаження від голоду дітей так званих куркулів»¹⁰.

Тільки в лютому 1933 р., коли розпочався масовий мор селян, українське керівництво забило тревогу. Чому так пізно? Бо, як досить цинічно зізнався у листі Сталіну від 3 березня 1933 р. Хатаєвич, «до середини лютого на усі ці випадки і факти опухання від голоду і голодні смерті не тільки не звертали жодної уваги, але й вважалося антипартійним і *«предосудительным»* (виділено нами. — Авт.) на це реагувати»¹¹. Це означає, що кремлівське керівництво лише у другій половині лютого 1933 р. вирішило дещо послабити тиск на українського селянина і «великодушно» подало сигнал про можливість надання вибіркової допомоги голодуючим колгоспникам, а також біднякам-одноосібникам, щоб залучити останніх («більш чесних і кращих одноосібників (не куркулів)»¹²) до колгоспів.

Лише після цього розпорядження керівництво деяких українських областей, наприклад Київської, ставить завдання з'ясувати дійсний стан справ в усіх районах без проведення «спеціального офіційного обліку фактів гострого недоїдання та спеціальних розслідувань офіційними комісіями»¹³. А 15 лютого 1933 р. при президії Київського облвиконкому було створено комісію по утворенню харчового і грошового фондів в голодуючих районах. У постанові в одному з пунктів наголошувалось на тому, що президії райвиконкомів «несуть найсуворішу відповідальність аж до притягнення їх до суду за невжиття своєчасних і дієвих заходів щодо ліквідації випадків голодування...»¹⁴. Водночас райвиконкоми були зобов'язані «вести рішучу боротьбу зі всякого роду симулянтами, що намагаються використати окремі випадки недоїдання (виділено нами. — Авт.), з метою утворення невиробничої атмосфери в колгоспах на основі психозу голоду...»¹⁵. Ще за тиждень, 22 лютого, бюро Київського обкому КП(б)У прийняло рішення організувати в районах області спеціальні комісії для ліквідації «продовольчих труднощів... і фактів голоду» у складі: голови райвиконкому, начальника райвідділу ДПУ, жіночого організатора райвідділу охорони здоров'я, представника райкому комсомолу і товариства «друзів дітей»¹⁶.

Такі спецкомісії на початку березня 1933 р. були створені в усіх областях УСРР та в Молдавській автономії, незважаючи на активний спротив їх появи завідувача оргінстру ЦК КП(б)У К. Ковалю, який у листі Постишеву, обґрунтовуючи свою позицію, посилався на те, що необхідність створення відповідних комісій була відхилена політбюро ЦК КП(б)У¹⁷. Крім того, за даними ДПУ УСРР станом на 12 березня 1933 р. було створено спеціальні комісії «для мобілізації ресурсів і надання невідкладної допомоги» в 139 районах республіки, де «спостерігалися факти голоду»¹⁸.

Місцевих ресурсів для надання допомоги було дуже мало, що визнавали й самі керівники УСРР. Так, 14 березня 1933 р. В. Балицький, доповідаючи про заходи по боротьбі з голодом, вжиті керівництвом Київської області, писав, що вони «не можуть забезпечити необхідну допомогу голодуючим»¹⁹. Надання допомоги ускладнювалось ще й відсутністю реальної статистики людей, що найбільше потерпали від голоду. Той же Балицький зізнавався, що «наведені цифри (щодо кількості голодуючих у Київській області. — Авт.) значно зменшені, оскільки райапарати ДПУ обліку кількості голодуючих не ведуть, а про справжню кількість померлих від голоду часто невідомо й сільраді»²⁰. Втім, у цьому випадку керманіч ДПУ УСРР лукавив, бо його відомство мало відповідну оперативну інформацію. Причиною цього, вочевидь, було інше: влада УСРР свідомо замовчувала статистику смертності населення від голоду, щоб не дратувати Кремль. Щодо тих, хто намагався говорити правду, владна машина застосовувала репресії. Так, фельдшера Воробйова з с. Гусарівка на Харківщині і його колегу Олейникова з с. Старий Салтів заарештували і притягнули до кримінальної відповідальності лишень за те, що вони видавали довідки про смерть, в яких називалася її справжня причина — виснаження від голоду²¹.

Навіть одержавши дозвіл Кремля на надання допомоги окремим категоріям селян, влада УСРР діяла недосить рішуче. Усі її заходи були недостатніми, малоефективними й надто запізнілими, щоб зупинити голодний мор. Голодуючі були переконані, що «радвлада не цікавиться поліпшенням стану населення, а навпаки, в цілому зацікавлена знищити непотрібне для неї селянство»²².

Переважна більшість керівників на місцях ретельно виконували московські директиви з хлібозаготівель. Але були й ті, хто чинив пасивний опір сталінському курсу на приборкання українського селянства. Так, в матеріалах до біографії тодішнього наркома землеробства УСРР О. Одинцова його дружина написала: «На одному з пленумів ЦК КП(б)У в 1933 р. (лютневому. — *Авт.*) Олександр Васильович насмілювався виступити з критикою неправильно здійснюваної політики у сільському господарстві України. Така політика привела до важкого становища селянства, голоду в 1932–1933 рр. Точку зору Одинцова поділяли голова Ради народних комісарів Влас Чубар, члени ЦК КП(б)У тт. Скрипник, Затонський, Петровський та інші»²³. Це суб'єктивне зауваження частково пояснює причину перманентного «зміцнювання» партійної організації республіки перевіреними сталінськими кадрами, здатними беззаперечно виконувати волю «вождя».

Косіор, як свідчать архівні документи тої доби, врешті-решт перетворився на одного з найзапальніших виконавців кремлівських директив, хоча певний час вичікував і вагався. Наприклад, 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У під керівництвом Косіора ухвалило рішення про заборону вилучення насіннєвого фонду колгоспів, незалежно від виконання чи невиконання ними плану хлібозаготівель. Однак після того, як до Харкова приїхав Каганович і за вказівкою Сталіна зняв з роботи і передав до ЦК КП(б)У справи на 10-х уповноважених з хлібозаготівель, 29 листопада політбюро ЦК КП(б)У скасувало рішення від 18 листопада 1932 р. і вимагало від колгоспів, які не виконали планів хлібозаготівель, вивести насіннєві фонди, погрожуючи їм найсуворішими репресіями²⁴. Не хто інший, як Косіор, услід за Сталіним, основною причиною голоду в Україні назвав не надмірні хлібозаготівельні плани, а «погане господарювання і неприпустиме відношення до суспільного добра (втрати, крадіжки і розтрати хліба)», бо у більшості голодуючих районів хліба по заготівлях було взято мізерну кількість і сказати, що «хліб забрали», — наголошував Косіор, — ніяк неможливо»²⁵.

У листі до Сталіна 15 березня 1933 р. Косіор вказував на такі причини голоду — «втягнення» українського селянина до колгоспу і хлібозаготівельну політику. Відповідальність за голодомор керівник КП(б)У перекладав на плечі місцевого керівництва, яке він звинуватив у тому, що в 1932 р. вони «замовчували про важкий стан в районах, а в цьому році навпаки — усіляко намагаються виділити найважчі випадки, зібрати і узагальнити цифри...»²⁶. Виступаючи з промовою на лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У, український генсек прямо звинуватив у зриві плану хлібозаготівель секретарів райкомів²⁷.

Аморфна, нерішуча і підлабузницька поведінка керівника КП(б)У в часи голодомору була засуджена окремими представниками місцевої влади, які намагалися пом'якшити наслідки голоду. Так, В.Чернявський — секретар Вінницького обкому партії, закидав Косіору, що той, на відміну від Петровського, не рекомендував йому їхати до Москви і просити продовольчої допомоги для голодуючих районів області. «Відчуваю, що через нашу скромність, з якою ми підходимо до вирішення питань допомоги ураженим у продовольчому відношенні районам області, — писав Чернявський, — нам значно важче вдається добиватися тих необхідних умов, які дали б нам можливість подолати з мен-

шими наслідками той тяжкий стан, який ми маємо в низці районів області»²⁸. Доволі рішуче діяв в ситуації, що склалася, секретар Київського обкому партії М. Демченко, який «за незнання продовольчого стану на селах, за проявлення повної бездіяльності та бездушне ставлення до тих, що потребують допомоги» рекомендував віддати до суду комісію допомоги голодуючим Христинівського району у повному складі²⁹.

Однак подібні дії партійної верхівки були радше винятком. Переважали випадки, коли вищі партійні інстанції, намагаючись у будь-який спосіб виконати надвисокі плани хлібозаготівель, буквально затероризували низове керівництво. Наприклад, Харківський обком партії розіслав на місця таємні циркуляри, у яких йшлося про необхідність прискорити виконання державних заготівель зерна, інакше ті, кого це стосується, «муситимуть відповідати безпосередньо перед обласним відділом ДПУ»³⁰. З виконанням погроз не барились. Керівників, які не відповідали «вимогам часу», міняли на інших. Нерідко новопризначені керівники звільнялись з посад, навіть не ознайомившись з ситуацією на місцях. У зв'язку з цим на лютневому пленумі 1933 р. С. Косіор зазначив: «Коли подивився в районі, в колгоспі, то прямо жах проймає: що не голова, то працює місяць, два, три, інколи півроку»³¹. Тільки у Володарському районі на Київщині в 1932 — квітні 1933 р. змінилося три секретарі райкому, чотири голови контрольної комісії і п'ять голів райвиконкому³².

Такими кадровими перестановками влада намагалася змусити місцевих керівників виконати плани хлібозаготівель. Про те, що ціна була непомірно високою, свідчить лист члена партії Г. Ніколаєва до Молотова, в якому він писав, що «місцева влада залякана арештами і боїться донести до Уряду» відомості про справжній стан в українському селі, а тому просив «вислати комісію, яка побачить по селах тисячі трупів колгоспників»³³. Селяни Сквирського району Київської області називали секретаря райкому під час хлібозаготівель не інакше, як «буксир смерті»³⁴.

Українська радянська преса рясніла повідомленнями про репресії щодо низового керівництва. 1933 р. вища влада УСРР застосувала випробувані в 1932 р. методи прискорення виконання хлібозаготівельних планів, коли упродовж п'яти місяців було заарештовано 25–30% керівників середньої ланки сільськогосподарської галузі республіки³⁵. Репресії ставали все більш різноманітними і вишуканими. Наприклад, на голів колгоспів, звинувачених у тому, що велика кількість зерна залишилась в полі, крім судових накладались й так звані товарні — «фінансова та м'ясна» — репресії, а очолювані ними господарства каралися штрафами³⁶.

Зафіксовані випадки, коли низове керівництво чинило спротив директивам центру. Так, завідувач відділу Носівського райкому КП(б)У Чернігівської області Яременко вийшов з партії, оскільки «переконався, що лінія, яку проводить партія у селянському питанні неправильна... В ЦК, — говорив він у розмові з інформатором райкому і ДПУ, — сидять контрреволюціонери, які ведуть політику так, щоб викликати незадоволення у селян»³⁷.

Сталін та його оточення так вміло переклало відповідальність за геноцид проти селянства на місцевих керівників, що секретарі райкомів вважали навіть, що усі проблеми від того, що Кремль «не знає справжнього становища на

Україні» і його «просто не інформують», інакше «ЦК ВКП(б) не допустило б подібного становища»³⁸. Натомість українські селяни вважали, що причиною голоду є фактична безправність місцевої влади і пропонували, як С. Клименко з Білоцерківщини, «голів сільрад обирати, а не призначати, всю сільську адміністрацію, так звану виборну, щоб громада сама обирала, а не за список, раніше складений, голосували, щоб колгоспами керували правління, а не різні уповноважені чи голови РВК й міськрад, як це було у нас»³⁹.

Продовольчий стан в Україні 1932–1933 рр. був таким жалюгідним, що більшовицька влада відмовила в матеріальній підтримці не лише «контрреволюційному» селянству, а й пролетаріату, від імені якого здійснювала компартійну диктатуру. Вперше норми видачі хліба робітникам усіх трьох списків було зменшено відповідно до рішення політбюро ЦК КП(б)У від 13 лютого 1932 р. У 1933 р. постачання хлібом робітників стало ще більш проблематичним. Станом на 13 лютого 1933 р. робітники так званого списку № 1 отримували 1000 г печеного хліба на день, а їх утриманці — 400 г, робітники списку № 2, відповідно 800 і 400 г, а списку № 3 — 600 і 300 г. Втім, колишні червоні партизани, які мешкали в Умані, за повідомленням заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона від 29 січня 1933 р., отримували лише по 300 г хліба на сім'ю, незалежно від кількості її членів⁴⁰. Впроголодь існували й частини Червоної армії, дислоковані в Україні. Червоноармійці, в переважній більшості селяни, були переконані, що все відібране владою «пожирають... — як вважав червоноармієць І.Шіпілов, — відповідальні працівники і ДПУ». Відтак, писав Шіпілов С. Косіору, «хай вони на випадок війни борються і з зовнішнім ворогом і з усіма голодними і обездоленими всередині країни»⁴¹. Комуніст із Жмеринки А. Банівський у листі Сталіну писав: «Районні керівники займаються систематично... самопостачанням, пиятикою». Київський комуніст П. Смирнов зазначав, що місцеві керівники «мають закриті їдальні..., а нещасні люди помирають з голоду, всі шкурники бояться бути опортуністами», тобто бояться відкрито розповісти про справжній стан речей в українському селі⁴². Колгоспник Давиденко із Знам'янського району на Одещині писав Сталіну: «керівники колгоспу їдять хліб, молоко, сало, ще й продають борошно на базарі, а ти сиди голодний, пропадай... чому коли в нас нема, держава не допоможе, ще кажуть в Радянському Союзі не дадуть пропасти»⁴³.

В той час, коли мільйони українців помирали голодною смертю, партійно-радянське керівництво себе в харчуванні не обмежувало. Вища ланка номенклатури, як і весь радянський народ, в добу карткової системи, отримувала пайок. Але, на відміну від того, який одержували пересічні громадяни, пайок для номенклатури мав назву «спеціальний», був дешевим і досить калорійним. Наприклад, місячний пайок для вищої союзної номенклатури «А» влітку 1932 р. коштував 147 руб. і складався з: 4 кг м'яса; 4 кг ковбаси; 1,5 кг вершкового масла; 2 л олії; 6 кг свіжої риби і 2 кг оселедців; по 3 кг цукру і борошна; 800 г печеного хліба на день; 3 кг різних круп; 8 банок консервів, 20 яєць, 2 кг сиру, 1 кг кетової ікри, 50 г чаю, 1200 штук цигарок, 2 куски мила, а також 1 літр молока на день; в асортименті були також кондвироби, овочі та фрукти⁴⁴. Пайок для відповідальних працівників категорії «Б» був дещо скромнішим. Отримували вони свої пайки у спецрозподільниках. Номенклатурники перебували, по

суті, на державному утриманні, а відтак ні в чому, особливо в їжі, собі не відмовляли. Так, наприклад, обід голови ВУЦВК Г. Петровського 19 січня 1934 р. складався з курятини, супу, помідорів, огірків та ікри⁴⁵. Конкурувати (та й то відносно) з номенклатурою у питанні забезпечення продуктами харчування могли до червня 1932 р. лише шахтарі, які перебували на постійній роботі під землею (до червня 1932 р. підземні робітники шахт отримували 3,6 кг м'яса на місяць, а з червня — 2 кг м'яса і 800 г сала і копченостей; 2,5 кг круп, 1 л олії і 1 кг цукру⁴⁶).

Готуючись до «вирішального наступу на селянство», влада вирішила задобрити й районний актив. Відтак з 1 січня 1932 р. на централізоване постачання було переведено керівництво районів, що отримувало продукти харчування та промисловий крам в мережі закритих розподільників ДПУ. Норми постачання були встановлені такі, як для робітників, що входили до так званого «списку № 1»: 800 г печеного хліба на день, 2,5 кг крупи, 400 г олії, 3 банки консервів, 2 кг риби, 1,5 кг цукру, 2 шматки мила — на місяць, а також промкразу (бавовняні тканини, готовий одяг, калоші, трикотаж, цигарки, нитки, взуття) — на 10 крб. на місяць. Норми постачання для членів сім'ї районного номенклатурника були меншими, але також достатніми⁴⁷.

Так центр піклувався про владу на місцях. На думку одного з анонімних авторів листа до ЦК КП(б)У від 18 травня 1932 р., члена партії з 1919 р., вона докерувалася «до того, що сама одержує з розпредів, а нещасні бідняки-колгоспники гинуть з голоду... Пошліть уповноважених на села, — радив анонім, — та хай вони... поїдять дохлої конини, а тоді тільки вони визнають, що твориться в нашому селі на 15-ому році революції»⁴⁸.

26 жовтня 1932 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про заходи щодо покращення обслуговування керівних робітників обкомів і ЦК КП(б)У», якою передбачалось підвищення в середньому на 35% зарплатні працівникам обласних і центрального партапаратів, збільшення норми оплати добових при відрядженнях, поліпшення та обслуговування сімей номенклатури, умов їх відпочинку та проживання. Зокрема, норма сплати добових при відрядженнях для керівних обкомівських працівників збільшувалась до 12 руб., а для номенклатури ЦК — 15 руб. на добу. З метою поліпшення постачання цих категорій працівників планувалося створити «сільськогосподарську базу» при ідальнях ЦК і обкомів, організувати кравецькі майстерні та постачання сімей функціонерів паливом, поліпшити постачання ідалень та розподільників продуктами харчування та промисловим крамом. Центральній лікувальній комісії при Наркоматі охорони здоров'я (далі — ЦЛК) було запропоновано «всіх номенклатурних партійних робітників обкомів і ЦК з членами їх родин включити до складу», що нею обслуговується (ЦЛК обслуговувала актив центральних партійних, радянських, господарських і профспілкових організацій, а обласні лікувальні комісії — обласну та районну номенклатуру)⁴⁹. Також було прийнято рішення про розширення поліклініки та будівництво нового стаціонару для номенклатури ЦК та її сімей в 1933 р. Ставилось питання про збільшення кількості путівок до «спеціальних» санаторіїв Севастополя, Сочі та Железноводська. Для організації короткотермінового (від 1 до 10 днів) відпочинку відповідальних працівників було вирішено створити у Харкові будинок відпочинку⁵⁰. Для закупівлі новіт-

ньої медичної апаратури, медикаментів і медичної літератури ЦК ВКП(б) виділяв ЦЛК іноземну валюту. У 1934 р. ЦЛК просила ЦК ВКП(б) виділити для даних цілей 1 500 дол. США⁵¹.

30 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про упорядкування постачання відповідальних працівників центральних і обласних установ з урахуванням «продовольчих труднощів» республіки. В результаті замість шести розподільників було залишено два. Ліквідація розподільників та ідалень наркоматів і різних установ, — зазначалося в рішенні політбюро, — «дала можливість встановити підвищені норми відпуску продуктів і промтоварів» для групи працівників, що обслуговувались у так званому першому розподільнику. Також було організовано доставку товарів додому. Крім того, розподільнику № 1 передавався один з приміських радгоспів для забезпечення молочними і м'ясними продуктами, продукцією птахівництва і овочами⁵². Для користувачів другого розподільника встановлювалися норми постачання, еквівалентні нормам споживання, встановлених для робітників «особливого» списку.

У розподільнику № 1 обслуговувались члени ЦК і ЦКК КП(б)У, наркоми та їх заступники, уповноважені союзних наркоматів та їх заступники, члени президії ВУЦВК, президія ВУСПС, «основні керівні працівники ЦК, РНК, ЦКК і штабу УВО», тобто завідувачі відділами та їх заступники. Розподільник № 2 обслуговував членів колегій наркоматів, керівників союзних і республіканських господарських об'єднань та їх заступників, завідувачів видавництвами і редакторів газет⁵³.

Попри те, що розмір заробітної платні номенклатурного працівника до жовтня 1933 р. обмежувався так званим партмаксимумом, тобто офіційно не міг перевищувати середню зарплату робітника, в період голодомору він неухильно зростав. У IV кварталі 1932 р. посадові оклади обласної і районної партійної верхівки (від інструктора райкому до секретаря обкому) становили від 225 до 280 руб.⁵⁴. А вже навесні 1933 р. ЦК ВКП(б) приймає рішення про встановлення зарплати секретарям райкомів і головам райвиконкомів у розмірі 300–340 руб. на місяць. Відповідно збільшилися й посадові оклади керівної верхівки обкомів партії⁵⁵. У жовтні 1933 р. партмаксимум було скасовано, а постановою ЦВК і РНК СРСР встановлено тверді посадові оклади працівникам радянських органів. Відтоді голови й секретарі ЦВК СРСР і союзних республік, голови РНК СРСР і союзних республік та їх заступники, голови крайових, обласних виконкомів і міськрад Москви, Ленінграда, Харкова, наркоми СРСР і РСФРР та їх заступники, голови Верховного суду СРСР, РСФРР, крайових і обласних судів; прокурори СРСР, союзних республік, країв, областей, ректори Інститутів червоної професури та низки університетів отримували платню в розмірі 500 руб. на місяць⁵⁶. Зокрема, про такий розмір свого окладу зробив запис в «Анкеті для старих більшовиків і ветеранів революції» у грудні 1933 р. прокурор СРСР І. Акулов⁵⁷.

У той час як добробут номенклатури зростав, розмір середньої зарплати робітника становив 125 руб., учителя — 100–130, дипломованого лікаря — 150–275 (середній і молодший медперсонал отримував платню 40–50 руб. на місяць), стипендія студента технікуму — 15–20 руб., а пенсія селянина — інваліда — 20 руб. на місяць⁵⁸.

Зауважимо, що окрім значно вищої зарплати, номенклатура мала й окремі приховані джерела доходів, наприклад, отримувала «допомогу» з різноманітних «таємних грошових фондів», створених у 1920-ті рр. З таємних фондів оплачувалися: харчування відповідальних працівників у закритих їдальнях та спецбуфетах; купівля квартир і книг; допомога на лікування; путівки до лікувально-профілактичних закладів тощо. З цих фондів фінансувалося й будівництво закритих будинків відпочинку для номенклатури та її сімей. Бюджет фонду для допомоги керівним працівникам при Наркоматі постачання СРСР у 1933 р. становив 600 тис. руб. З цієї суми виділялися дотації на харчування в їдальні у розмірі 80 руб. на місяць на особу, придбання книжкових абонементів — 50 руб. на особу в квартал, на лікувальний фонд, що становив 400 руб. на особу на рік, ще 7 тис. руб. на місяць виділялося на утримання закритих буфетів⁵⁹.

З осені 1932 р. номенклатурними пільгами офіційно користувалася й районна партійно-радянська верхівка, яка перебувала на так званому централізованому постачанні. 1 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про покращення матеріально-побутових умов керівних районних працівників», згідно з якою до «закритих розподільників обласних центрів» було прикріплено для постачання промтоварами групу керівних районних робітників у складі секретарів райкомів, голів райвиконкомів, профрад, районних контрольних комісій та членів їх сімей. В цілому, на «спеціальне централізоване постачання» було зараховано 23900 осіб — 10400 відповідальних працівників і 13500 членів їх сімей. Передбачала постанова й підвищення зарплати, поліпшення житлових умов та організацію в кожному районі невеликих підсобних господарств для потреб місцевого керівництва⁶⁰.

На ще одне джерело постачання місцевої верхівки під час голодомору перетворилася система Торгсину. Торгсин — спеціальна контора для торгівлі з іноземцями в СРСР, що мала розгалужену мережу магазинів закритого типу, в яких торгували антикваріатом, килимами, хутром, продовольчими й дефіцитними товарами, була створена влітку 1930 р. при Наркоматі торгівлі СРСР і мала республіканські, крайові та обласні контори. Задля вилучення в голодуючого населення золота та коштовних речей більшовицьке керівництво ухвалило рішення про відкриття таких крамниць не лише в містах, райцентрах, а й у великих селах. Восени 1932 р., коли Москва поставила завдання значно збільшити торгову мережу Торгсину, політбюро ЦК КП(б)У, реагуючи на вказівку, затвердило постанову «Про роботу Торгсину» від 10 грудня 1932 р. Про те, яка ставка робилася на Торгсин, засвідчують положення постанови, згідно з якими керівні працівники і спеціалісти його контор відтепер забезпечувались на рівні відповідальних працівників «центральної і обласної організацій», а керуючих обласними конторами Торгсину та їх заступників було введено до номенклатури ЦК. До списків обкомівської номенклатури потрапили директори великих універмагів і баз⁶¹.

Номенклатура, користуючись своїм особливим становищем у суспільстві, перетворила магазини Торгсину на свою вотчину: вартість товарів і продуктів вона оплачувала не інвалютою чи коштовними металами, а радянськими грішми. Зловживання службовим становищем з боку представників влади переходило усілякі межі. Так, восени 1933 р. за мовчазної згоди високих посадовців Черні-

гівської області завідувач розподільником для відповідальних працівників і завмаг Торгсину продали за золото та інвалюту 3688 кг борошна, а на виручені кошти «закупили у магазині Торгсину коверкотові відрізи (для костюмів) та інші товари і забезпечили ними відповідальних працівників»⁶².

Не гребувала номенклатура й різноманітними «транспортними» привілеями. Окрім службових автомобілів з персональними водіями, що сприймалися вже як звичний владний атрибут, особливою популярністю в середовищі компартійної еліти в 1930-ті рр. користувалися особисті салон-вагони для подорожі залізницею. Виготовлялися вони за індивідуальним замовленням функціонера коштом відомства, яке він очолював. Виготовлення такого салон-вагону коштувало державній казні, як мінімум, в 300–400 тис. руб. Незважаючи на те, що в 1932 р. права на користування салоном-вагоном мали лише секретарі і члени політбюро ЦК ВКП(б), голови ЦВК СРСР, РНК СРСР і РСФРР, ОГПУ СРСР, наркоми СРСР та командувачі військових округів, салонами користувалися без дозволу уряду республіканські, крайові та обласні керівники.

Подорожі в салоні-вагоні партійно-радянські функціонери здійснювали зазвичай у період відпусток, тривалість яких становила від 1,5 до 2-х місяців. А ще вся вища республіканська та обласна номенклатура мала можливість користуватися державними дачами, які знаходились у віданні ЦЛК. Так, наприклад, одеське обласне керівництво — секретар обкому, голова облвиконкому і голова обласної контрольної комісії у 1932 р. як постійне місце проживання використовували державні дачі на території парку «Міразлі»⁶³.

Користувалася номенклатура й закритим медичним обслуговуванням, яке було не тільки безкоштовним, але й якісним. Путівки до санаторіїв видавалися за символічну плату. Незважаючи на серйозну валютну проблему, яка стала наслідком світової економічної кризи, набула значного поширення практика лікування номенклатурників та членів їхніх родин за кордоном. Вищі посадовці УСРР мали можливість відпочивати і лікуватися на таких всесвітньо відомих курортах, як Віші (Франція), Карлсбад (Чехословаччина) і Мерано (Італія), а для отримання консультацій кращих європейських медичних «світил», їздили до Берліна та Відня. Дозвіл на цей привілей надавався, зазвичай, ЦК ВКП(б). Відомо, що в 1932–1933 р. на лікуванні та відпочинку за кордоном побували члени та кандидати у члени політбюро ЦК КП(б)У Затонський, Петровський і Сербиченко (усі — в Берліні), Скрипник — у Віші⁶⁴. ЦЛК надала своїм пацієнтам під виглядом матеріальної допомоги понад 160 тис. руб. у 1933 і понад 50 тис. руб. у першому півріччі 1934 р.⁶⁵ Особливо ретельно правляча партія опікувалась станом здоров'я своїх ветеранів. Лікування за кордоном одного «старого» більшовика у 1934 р. коштувало державі 600 крб. золотом і 75 дол. США⁶⁶.

ЦЛК, що функціонувала при Наркоматі охорони здоров'я УСРР, в 1932 р. обслуговувала 567 відповідальних працівників, що мешкали в Харкові, і 1042 членів їхніх сімей, а станом на 25 грудня 1933 р. — відповідно, 1637 і 2929 осіб⁶⁷. Усього ж в ту добу в підвідомчих ЦЛК санаторіях і пансіонатах оздоровлювалося близько 15 тис. дорослих і 2 тис. дітей⁶⁸. До 1933 р. українська номенклатура відпочивала та лікувалася в санаторіях Криму, Одеси та Кисловодська, де налічувалося 5 925 ліжко-місць (собівартість одного в 1932 р.

становила 348 руб., а в 1933 р. 401 руб.⁶⁹, в кисловодському санаторії «Параді-Семашко» ліжко-місце коштувало 360 руб.)⁷⁰. В 1932–1935 рр. ЦЛК будувала нові санаторії для номенклатури УСРР в Гаграх, Кисловодську, Сочі та Криму, будинки-дачі в Помірках та Одесі, будинок відпочинку в Нальчику. На це будівництво, яке особливо інтенсивно велося в 1932–1933 рр., коштів не бракувало.

Попри фінансову скруту Москва дала згоду урядові УСРР на затвердження бюджету ЦЛК на 1933 р. в сумі 11190 тис. руб., що на 5165 тис. руб. перевищувало бюджет 1932 р.⁷¹. Понад третину бюджету — 4180 тис. руб. ЦЛК планувала витратити на добудову санаторіїв для номенклатури УСРР в Гаграх, Кисловодську і Криму, будинку відпочинку в Одесі, поліклініки у Харкові. Кошти на потреби ЦЛК, згідно з постановою РНК УСРР від 22 лютого 1933 р., мали переказати наркомати фінансів, юстиції, здоров'я та праці УСРР, наркомат важкої промисловості СРСР, Центральний комерційний банк та низка промислових підприємств республіки⁷². Водночас наркомат постачання СРСР у березні 1933 р. зняв з централізованого постачання п'ять будинків відпочинку, що були у розпорядженні українських освітян і перевів їх на місцеве постачання, встановивши мізерні норми споживання: 100 г хліба на день, 400 г олії та 1 кг цукру на місяць⁷³.

Для остаточного вирішення проблеми українського «сепаратизму» Сталін вдався до чисток і репресій в середовищі української інтелігенції і національно-свідомих комуністів в лавах КП(б)У. Останніх було виключено з партійних лав внаслідок чергової чистки, рішення про проведення якої політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 26 травня 1933 р. В постанові «Про чистку партії» зазначалось, що «минулі й теперішні господарські кампанії дозволили виявити наявність всередині партійної організації України «чужих, переродженських елементів, куркульських агентів, представників контрреволюційного буржуазного націоналізму, дворушників, які приховують свої справжні наміри під прикриттям брехливого формального визнання генеральної лінії партії»⁷⁴. Це означало, що головне завдання чистки — позбутися усіх зазначених у постанові «прихованих» опозиціонерів. Наслідки чистки чотирьох обласних організацій КП(б)У — Вінницької, Донецької, Київської та Одеської — були вражаючими: з 267907 партійців, що пройшли чистку, з партії було виключено 51713, переведено з членів до кандидатів 2068 й до співчуваючих 4163, зі складу кандидатів до співчуваючих переведено 18710 осіб. Основними причинами виключення з партійних лав були названі: пасивне перебування в партії, порушення партійної та державної дисципліни, належність до «ворожих і класово чужих елементів», побутове і моральне розкладання, зрощування з буржуазними елементами, дворушництво.

Отже, приборкавши за допомогою штучного голоду українське селянство, яке Сталін вважав головним носієм українського сепаратизму, і зачистивши партійні лави від національно-свідомих українських комуністів та колишніх симпатиків різноманітних опозицій, Сталін та його оточення розпочали пошуки ймовірних противників одноосібної влади вождя в середовищі вищої ланки союзної і республіканських партійних еліт.